

Қўчқоров Ф.Ш.,
Ўзбекистон Республикаси
Банк-молия академияси тингловчиси

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИДА ФАКТОРИНГ ОПЕРАЦИЯЛАРИНИ АМАЛГА ОШИРИШ БЎЙИЧА ХОРИЖ ТАЖРИБАСИ

Аннотация: Ушбу мақолада факторинг операцияларини ривожлантириш бўйича ривожланган мамлакатлар тажрибаси билан яқиндан танишиб чиқилган. Мазкур мақолада шунингдек, тадқиқотчи ва олимларнинг факторинг операцияларини ташкил этиш борасидаги фикр-мулоҳазалари билан ҳам танишиб чиқилган. Шунингдек, яқунда тижорат банкларида мазкур фаолият турини ривожлантириш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: факторинг, “Очиқ” факторинг, “Ёпиқ” (конфиденциал) факторинг, регресс ҳуқуқи, фактор, дебитор

Аннотация: В статье подробно рассматривается опыт развитых стран в развитии факторинговых операций. В данной статье также обсуждаются взгляды исследователей и ученых на организацию факторинговых операций. Кроме того, разработаны предложения и рекомендации по развитию данного вида деятельности в коммерческих банках.

Ключевые слова: факторинг, “Открытый” факторинг, “Закрытый” (конфиденциальный) факторинг, права регресса, фактор, дебитор

Annotation: The article discusses in detail the experience of developed countries in the development of factoring operations. This article also discusses the views of researchers and scientists on the organization of factoring operations. In addition, proposals and recommendations were developed for the development of this type of activity in commercial banks.

Key words: factoring, “Open” factoring, “Closed” (confidential) factoring, recourse rights, factor, debtor.

Кириш

Халқаро банк амалиётида уч юздан ортиқ банк операциялари мавжуд. Чунки ишлаб чиқаришнинг тинимсиз ривожланиб бориши, жамиятнинг янада банк хизматларига бўлган талабни доимий равишда ортиб бориши тижорат банкларида банк хизмати соҳасида янада янги хизмат турларини ишлаб чиқишни ва амалиётга тадбиқ этишни тақозо этади. Агарда бу соҳада рақобат оламида бошқа тижорат банкларида орқада қолиб кетса, у ҳолда бу банк ёки «синади» ёки банк хизмати оламида мижоз талабига мос хизматларини ўз вақтида таклиф этаётган банк томонидан «ютиб» юборилади. Янги банк хизмат турларидан бири бўлиб факторинг ҳисобланади. Шунинг алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки факторинг банк учун ноаънанавий хизмат тўғри ҳисобланади, чунки факторинг операция билан махсус факторинг компаниялари ҳам шуғулланадилар. Хориж тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, факторинг

операцияларини олиб борувчи факторинг компаниялари ёки биронта йирик банк билан боғланган, ёки биронта банкнинг шуъба шахобчаси ва баъзи ҳолларда банкларининг ўзи бўлиб ҳисобланади.

Айни пайтда, республикаимиз тижорат банкларининг факторинг операцияларини ривожлантириш борасида айрим муаммоларнинг мавжудлиги кузатилмоқда. Хусусан, факторинг кредитларининг брутто кредитлар ҳажмидаги салмоғи паст даражада қолмоқда.

Умуман олганда, Ўзбекистон Республикаси банкларининг факторинг амалиётини кенгайтириш, шу асосда банклар кредит портфелининг ликвидлилигини оширишга қаратилган таклифлар ва тавсияларни ишлаб чиқишнинг зарурлиги ушбу мавзунинг долзарблигини белгилайди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Иқтисодий адабиётларда тижорат банклари ва фактор компанияларининг факторинг операциялари ва уларни ривожлантириш йўналишлари хусусида хилма-хил илмий-назарий қарашлар мавжуд.

Тижорат банкларида факторинг амалиётини кенгайтириш масаласининг назарий ва амалий жиҳатлари хорижлик иқтисодчи олимлар - И.Ларионова [1], В.Усоскин [2], О.Лаврушин [3], Е.Жарковская [4], Л.Миллер [5], Х.Сотоларнинг [6] илмий изланишларида ўз аксини топган.

Хусусан, Таниқли иқтисодчи олим О.И.Лаврушин таҳрири остида чоп этилган «Пул, кредит, банклар» дарслигида банкларнинг факторинг операциялари учун асос бўлиб, банк томонидан мол етказиб берувчи томонидан жўнатилган товарларнинг ҳужжатларини сотиб олиниши ва дебитордан тўлов суммасини ундириш ҳуқуқини банка берилиши ҳисобланади [3].

Ўзбекистонлик иқтисодчи олимлардан А.Вахабов [7], Д.Саидов [8], Ш.Абдуллаева [9], И.Алимардонов [10], Ш.Шодмоновнинг [11] илмий ишларида тижорат банкларининг кредитлаш амалиёти, шу жумладан факторинг амалиётининг алоҳида назарий ва амалий масалалари тадқиқ қилинган.

Тадқиқот методологияси

Илмий ишни амалга оширишда тижорат банклари даромад базасини оширишда факторинг операцияларининг улушини ошириш бўйича олимлар ва соҳа вакиллари билан суҳбат, уларнинг ёзма ва оғзаки фикр-мулоҳазаларини таҳлил қилиш, эксперт баҳолаш, жараёнларни кузатиш, иқтисодий ҳодиса ва жараёнларга тизимли ёндашув, муаллиф тажрибалари билан қиёсий таҳлил ўтказиш орқали тегишли йўналишларда хулоса, таклиф ва тавсиялар берилган.

Таҳлил ва натижалар

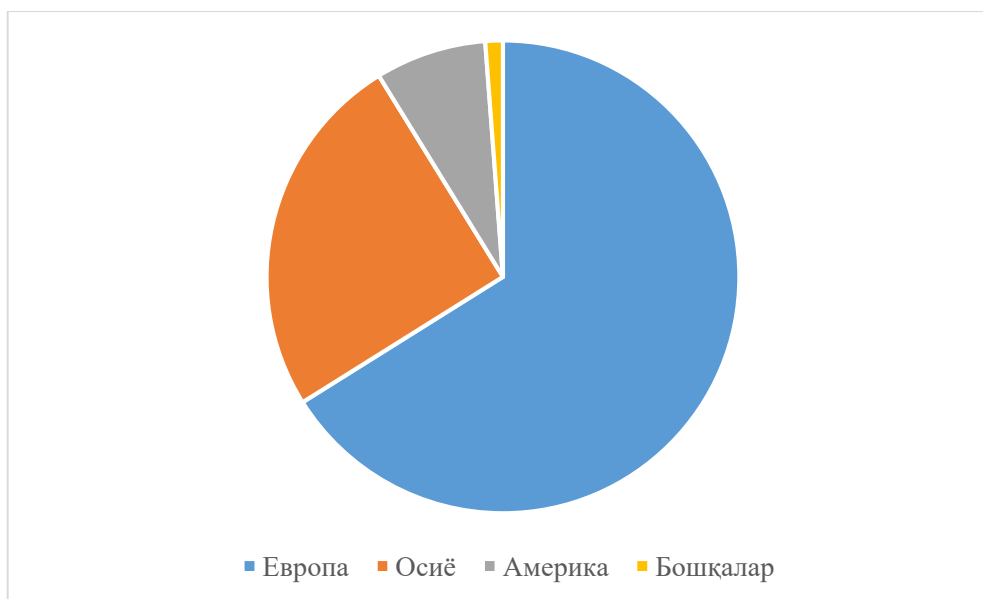
Жаҳон иқтисодиётида факторинг операцияларидан дастлаб АҚШда XX аср бошларида, кейинчалик Европада 60-йилларда кенг фойдаланила бошланди. Ҳозирда факторинг бизнеси жаҳон иқтисодиётининг энг фаол ривожланиб бораётган тармоқларидан бирига айланиб бормоқда.

Ўтган XX асрнинг ўрталарига келиб, жаҳон иқтисодиётида халқаро факторинг ривожлана бошлади. 1960 йилда жаҳонда дастлабки факторинг

ассоциацияси-International Factors Group (IFG) тузилди, ҳозирда бу ташкилотга 38 мамлакатдан ортиқ компания аъзолик қилмоқда. Ассоциация доирасида факторинг компаниялари орасида маълумотларни узатишнинг IFEXchange электрон тизими яратилган бўлиб, мазкур тизим кредит лимитларини белгилаш, маҳсулотлар ва хизматларини сотишни мониторинг қилиш ва тўлов интизомига риоя қилишни ўрганиш ҳамда жаҳон миқёсида дебитор корхоналарнинг кредитга лаёқатлилигини тезкор баҳолаш учун ишлатилади.

1968 йилда ўз ичига дунёнинг 53 мамлакатидан 150 аъзо компанияларни бирлаштириб турувчи Factors Chain International (FCI) йирик факторинг ассоциацияси ташкил этилди. IFG ташкилоти каби мазкур ассоциация ҳам ўзаро маълумотлар алмашишга хизмат қилувчи EDIFACToring тизимини ишлаб чиқди.

Факторинг компаниялари миллионлаб мижозлар билан Шимолий ва Жанубий Америкада, Европа ва Осиёда, Австралия ва Шимолий Африкада иш олиб бормоқдалар. 2020 йилнинг 1 январь ҳолатига, жаҳон миқёсида факторинг бизнесининг 66,1 фоизи Европага, 7,6 фоизи Америка қитъасидаги мамлакатларга, 25,1 фоизи Осиё мамлакатларига, 1,2 фоизи бошқа қитъа мамлакатларига тўғри келади (1-расм).

1-расм. Жаҳон факторинг операциялари бозорининг қитъалар бўйича тақсимои, фоизда [12]

Халқаро банк амалиётида факторинг операцияларининг қўйидаги шаклларида фойдаланилади:

1. Ички, бунда факторинг шартномасидаги барча иштирокчилар битта давлатда жойлашган ва халқаро факторинг;

2. «Очиқ» факторинг. Очиқ факторинг операциясида сотувчи (маҳсулот етказиб берувчи) талабни банкка сотилганлиги тўғрисидаги маълумотни сотиб олувчига (харидор) етказишга мажбур. Бу тизимда факторинг фирма (банк)

мижозни тўлов суммасини тўлиқ олишга кафолат беради. Бунда ҳам тўлов суммасининг 80 фоизини тўлаб беради.

Агар сотувчи маълум сабабларга кўра юборилган маҳсулот учун тушумни ололмаган тақдирда ҳам факторинг фирма (банк) маълум муддат ўтиш билан сотувчига тўлов суммасини тўлиқ тўлаб беради. Лекин бундай ҳолатда сотувчи учун комисион тўлов ставкаси биров кўтарилади. Ҳозирги вақтда халқаро факторинг амалиётида факторинг учун ҳақ ўртача 0,7-1,5 фоизни ташкил этмоқда.

3. «Ёпиқ» (конфиденциал) факторинг. Факторингнинг ушбу шаклида корхона факторинг фирмаси (банк) билан факторинг шартномасини тузади ва у факторинг фирмасини (банк) тузилган битимлар бўйича доимий равишда хабардор қилиб боради, Лекин шуни таъкидлаш лозимки, корхона ўз ҳамкорини (сотиб олувчини) тузилган фактор шартномасидан хабардор қилмайди. Факторинг фирма (банк) ўз мијозига факторинг шартномасидаги тўлов суммасининг 80 фоизини дарҳол тўлаб беради. Сотувчи (маҳсулот етказиб берувчи) ўз ҳамкоридан тўлов суммасини ололмай қолган тақдирда сотувчи харидор талабидан факторинг-фирма (банк) зиммасига ўтади.

Ҳозирги вақтда халқаро факторинг амалиётида «ёпиқ» (конфиденциал) факторингни қиймати шартномасидаги тўлов суммасининг ўртача 05-1,0 фоизини ташкил этмоқда.

4. Регресс ҳуқуқи билан, яъни сотувчидан (маҳсулот етказиб берувчи) тўланган суммани қайтариб олиш ҳуқуқи билан ёки регресс ҳуқуқсиз факторинг. Бу ҳолатлар, сотиб олувчининг факторинг шартномасидаги мажбуриятларни бажаришдан бош тортиш билан боғлиқ, яъни кредит рискин олдидан олиш натијасида юзага чиқади. Регресс ҳуқуқи асосида тузилган факторинг шартномасига асосан сотувчи (маҳсулот етказиб берувчи) факторинг – фирмага (банка) сотилган қарз талабномалари бўйича маълум кредит хатарига эга бўлади. Бу ҳолатда факторинг фирма (банк) сотув олувчининг тўловига қобилиятсизлиги ёки тўловдан воз кечиш натијасида у қарз талабномаларини маҳсулот етказиб берувчига қайтариб сотади. Регресс ҳуқуқи асосидаги факторинг шартномаси сотувчи томонидан (маҳсулот етказиб берувчи) томонидан сотиб олувчининг тўловга қобилиятлигини чуқур таҳлил этишлиги, ўз мијозини ўзига ҳос хусусиятларини тўла баҳолаш асосида тузилади.

Регресс ҳуқуқсиз асосидаги факторинг шартномасида сотувчи (маҳсулот етказиб берувчи) ўрнига шартномани сотиб олган факторинг фирма (банк) мијознинг тўловга қобилиятлиги, молиявий ҳолати, унинг тармоқ хусусиятлари, дебиторлик-кредиторлик қарздорлиги тўғрисидаги ва шунга ўхшаш хўжалик-молиявий ҳолатини чуқур таҳлил этади ва мониторинг олиб боради. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, регресс ҳуқуқсиз факторинг шартномасида сотувчи (маҳсулот етказиб берувчи) ва сотувчи ўртасида биронта қарз талабномаси ҳаққоний деб топилса, факторинг фирмаси (банк) бу қарз талабномасига нисбатан регресс ҳуқуқига эга бўлади.

5. Факторинг фирма (банк) томонидан сотувчини (маҳсулот етказиб берувчини) олдиндан тўлов шаклидаги кредитлаш (сотилаётган қарз

мажбуриятлари суммасини 80 фоизгача) ёки тўлов талабномаларини аниқ муддатда тўлаб бериш. Бу факторинг операциясининг асосий тамоили шундаки бунда шартномадаги қарз талабномаларини суммасининг қатъий белгиланган фоизи белгиланади. Бунга асосан сотувчи (маҳсулот етказиб берувчи) автомат равишда ўз молиявий ресурсларини ҳажмини оширишга эришади. Агарда факторинг шартномасида олдиндан тўлов шаклидаги кредитлаш эмас, балки тўлов талабномаларини аниқ муддатда тўлаб бериш шarti кўзда тутилган бўлса, бу ҳолда факторинг фирма (банк) томонидан сотувчига (маҳсулот етказиб берувчига) маълум аниқ муддатда ёки аниқ маълум муддат ўтгандан сўнг тўлов ўтказиб берилади.

Ҳозирги вақтда халқаро амалиётда мижозларга молиявий хизмат кўрсатишининг универсал тизими бўлиб «очиқ» шаклдаги факторинг операцияси ҳисобланади. Биз юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, факторинг операциясининг бу шаклида мижозга фақатгина ишлаб чиқариш ва маҳсулотларини ўз муддатида етказиб бериш вазифаси қолади, қолган барча молиявий ишларни факторинг фирмаси (банк) ўз зиммасига олади. Бу омил эса мижознинг фактор-фирма (банк) бажараётган вазифаларни қайта бажарувчи шахсий штатни қисқартиришга, балки умуман воз кечишга имкон яратади. Бу имкониятдан келадиган иқтисодий самара факторинг операцияси харажатларини маълум қисмини қоплаши мумкин.

Ривожланган хорижий давлатлардаги факторинг операцияларининг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, факторинг операцияларидан ўзларини ишлаб чиқаришини ривожлантириш, олинадиган фойда ҳажмини оширишлари учун уларга ишлаб чиқариш жараёнида сабабли вақтинчалик пул маблағларига катта эҳтиёж сезаётган кичик ва ўрта корхоналар кенг ҳамда самарали фойдаланмоқдалар.

Халқаро банк амалиётида факторинг хизматларининг қиймати икки элементдан ташкил топади: фоизлар ва коммиссион тўловлар. Коммиссион тўлов ставкаси товар ҳужжатлари суммасига нисбатан ўрнатилади ва одатда 1,5- 2,5 фоизни ташкил этади.

Факторингда тижорат банки товарлар суммасининг 80-90 фоизини бирдан тўлаб беради. Қолган 10-20 фоизи дебитор томонидан қарз суммаси тўлиқ қайтарилгандан сўнг тўлаб берилади.

АҚШда тижорат банклари факторинг хизмати кўрсатганлиги учун коммиссион тўлов олади ва мижозга тўлаб берилган аванснинг кунлик қолдигига фоиз ҳисоблайди. Фоиз аванс берилган кундан бошлаб то қарз тўлиқ қайтарилгунга қадар ундирилади. Коммиссион тўлов ставкалари мижознинг савдо айланмаси ва риск даражасидан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Хулоса ва таклифлар

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, республикаимиз тижорат банкларининг факторинг амалиётини кенгайтириш йўли билан кредит портфелининг ликвидлигини ошириш учун қуйидаги тадбирларни амалга ошириш мақсадига мувофиқдир:

1. Республикамиз тижорат банкларининг фаолиятида хорижий банкларнинг факторинг амалиётида кенг қўлланилаётган “Invoice Discounting” деб номланувчи банк маҳсулотини жорий қилиш лозим.

Ушбу банк маҳсулотининг мазмуни шундаки, мижознинг савдо айланмасини баҳолаш орқали, унга дебитор қарздорликни бошқариш хизмати кўрсатмасдан туриб, мижоз фаолиятини молиялаштириш амалга оширилади.

3. Факторинг кредитларининг таъминоти сифатида осон сотиладиган ва бозор соҳасини аниқлаш имкони бўлган объектлар гаров сифатида олинishi зарур.

4. Тижорат банкларининг кредит сиёсатида ёки алоҳида йўриқномада товарларнинг хужжатларини регресс ҳуқуқи билан ва регресс ҳуқуқисиз сотиб олиш шартларини аниқ акс эттирилиш мақсадга мувофиқдир.

5. Тижорат банкларининг ишончли, молиявий барқарор бўлган мижозлар гуруҳига халқаро факторинг хизмати кўрсатиш йўли билан факторинг операциялари миқдори ва даромадлилигини ошириш зарур.

6. Кичик бизнес субъектларига халқаро факторинг кредитлари бериш ҳажмини ошириш мақсадида, биринчидан, кичик бизнес субъектларининг экспорт тушумини форвад шартномаси асосида сотиб олиш йўли билан факторинг кредитларини қайтарилиш тартибини жорий қилиш керак. Иккинчидан, халқаро факторинг кредитлари барқарор экспорт тушумига эга бўлган ва муддати ўтган қарз мажбуриятлари мавжуд бўлмаган кичик бизнес субъектларига берилиши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ларионова И.В. Управление активами и пассивами в коммерческом банке. - Москва: Консалтбанк, 2003. -272с.;
2. Усоскин В.М. Современный коммерческий банк: управление и операции. – М.: Антидар, 1998. -320с.
3. Лаврушин О.И. Банковское дело: современная система кредитования: Финансовая академия при правительстве РФ. -4-е изд., стереотип. – М.: КноРус, 2008. -264 с.;
4. Жарковская Е.П. Банковское дело. – М.: “Омега-Л”, 2008.-476 с.;
5. Миллер Л.Р. Современные деньги и банковское дело. – М.: Инфра-М, 2000. -856с.;
6. Сото Х.У. Деньги, банковский кредит и экономические циклы. Пер. с англ. – М.: Социум, 2008. -663 с.;
7. Вахабов А.В. Қишлоқ аҳолиси турмуш даражасини оширишда банк тизимининг ўрни. «Қишлоқ тараққиёти ва аҳоли турмуш даражасини оширишда банк-молия тизимининг ўрни» мавзусидаги Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: Молия, 2009. -22 б.;
8. Саидов Д.А. Тижорат банкларининг қиска муддатли кредитлаш амалиёти ва уни такомиллаштириш йўллари. И.ф.н. илмий даражасини олиш учун дисс. – Тошкент: БМА, 2008. -133 б.;

9. Абдуллаева Ш.З. Банк рисклари ва кредитлаш. Т.: Молия, 2002 й. -304 б.;
10. Алимардонов И.М. Ўзбекистонда ипотекали кредитлашни ривожлантириш истиқболлари. И.ф.н. илмий даражасини олиш учун дисс. автореф. – Тошкент: БМА, 2009. -20 б.;
11. Шодмонов Э.Ш. Ўзбекистонда аграр ислохотларни чуқурлаштиришда банклар фаоллигини оширишнинг асосий йўналишлари. Иқ. ф.н. илм. даражасини олиш учун дисс. автореф. – Тошкент: БМА, 2005. -19 б.
12. Халқаро факторинг ташкилоти ҳисоботлари, <http://faktoring.pl/wp-content/uploads>